

Đorđe BOROZAN*

UVODNA RIJEČ

I DA LI SU I PROŠLOST I SAVREMENOST TEŠKA PITANJA?

U vezi sa ovako predloženom temom za održavanje okruglog stola slobodan sam dati nekoliko napomena o namjerama ovog današnjeg razgovora. Naime, svaki diskurs o istraživanju, proučavanju, uopštavanju i prezentiranju prošlosti i savremenosti Crne Gore, Balkana, Evrope i svijeta, otvara u udžbeničkoj istoriji niz pitanja o kojima će danas biti govora.

Za istoričara je razmišljanje o prošlosti usud zanata kojim se bavi, jer ona, kakva god bila, motiv je za razmišljanje, kao što je savremenost poziv na djelovanje. Stoga bi se moglo na ovom okruglom stolu s razlogom postaviti i ovakvo pitanje: Da li su prošlost i savremenost teška pitanja samo za istoričara ili i sve druge profesije, pogotovo pedagoško-educativne? Ovo, naravno, zahtijeva izvjesno pojašnjenje. Učesnici ovakvog skupa mogli bi poći od pretpostavke da se tradicionalna raspolućenost i sukobljenost u idejnim, političkim, vjerskim, kulturnim, jezičkim i drugim pitanjima ne može pomiriti sama sa sobom, dekretom i bilo kakvim nalogom o opštem pomirenju, upravo stoga što i danas ta sudbina prati crnogorsko društvo, evropske narode i zemlje širom svijeta. Upravo stoga i pitanje: Kako odrediti crnogorski identitet u Evropi kojoj težimo, ako javnost, profesori, intelektualci, umjetnici i naučnici ne odrade posao samorefleksije u ime sopstvene nacije i države? Uostalom, zar se sa prošlošću i pitanjem identiteta ne suočavaju i mnogi narodi i države Evrope i svijeta, jer je taj proces veoma intenziviran od vremena nastanka i „prestanka” hladnog rata.

---

* Akademik Đorđe Borozan, predsjednik Odbora za istoriju CANU

Valja imati na umu da pojedine evropske nacije već odavno nastoje razjasniti i razumjeti uzroke sopstvenih tragičnih grešaka u prošlosti. Kao primjer navedimo Francuze i Njemce, koji uprkos teškim iskustvima iz druge polovine 19. vijeka i tokom dva svjetska rata u 20. vijeku, čak i u udžbeničkoj istoriji postaju primjer kako se može prevladavati tegobna prošlost. Ova okolnost obavezuje evropske narode i države, pogotovo ako se ima na umu da se radi o onima koji su ranije i danas Evropa u najdubljem smislu te riječi.

Stoga se ovim okruglim stolom želi započeti koliko istorijska, toliko i edukativno-vaspitna rasprava o vlastitom suočavanju s prošlošću. Cilj našeg razgovora i moguće rasprave, svakako, nije odmjeravanje istorijskog grijeha bilo kome. Zapravo, naša namjera da se kulturnim dijalogom, koliko je to moguće, osvjetli proces samosazrijevanja, podstakne kolektivno učenje i potreba za što dubljom spoznajom sopstvenog identiteta. Željeli bismo poslati poruku da zarobljenost u političkim i istorijskim dogmama prošlosti vodi u mit i nepotrebnu amneziju. Isto tako, vjerujemo da realna spoznaja prošlosti i sadašnjosti učvršćuje one nacionalne osobine koje bi u savremenoj Evropi bile naš potrebni i prepoznatljivi doprinos.

Polazimo od uvjerenja da intelektualci, u ovom slučaju stručno osposobljeni i dobronamjerni, mogu na svjetlo dana izvući tamne i svijetle strane naše prošlosti i dijalogom, uvijek tolerantnim i raznovrsnim, pa i protivurječnim, pokazati da proces saznanja o prošlosti i savremenosti napreduje u skladu sa potrebama građanskog društva. Stoga i očekivanje da ovaj okrugli sto doprinese suočavanju i spoznaji vlastite prošlosti o pitanjima državnog, nacionalnog, etničkog, konfesionalnog diskursa koji ispunjava istorijske sadržaje udžbeničke istorije Crne Gore, Evrope i svijeta.

Svjesni smo da su naša prošlost i savremenost uvijek aktuelne i da je svaki govor o njima, u okolnostima u kojima živimo, prožet snažnim emotivnim nabojima. Tome, nažalost, ne mogu odoljeti ni akademske rasprave, koje često publiku ne ostavljaju ravnodušnu. Štaviše, one podstiču i izazivaju stranačke naboje koji različitim tumačenjima podupiru ili osporavaju pojedine segmente prošlosti i savremenosti. Iskustvo koje živimo zaista pokazuje da je i u našem slučaju prošlost teško pitanje, a da je i savremenost veoma složena i izazovna. Znamo da prošlost nije ni knjiška ni mentalna konstrukcija od koje se može odvojiti kada se kome prohtije, tako da se slobodno i nezavisno o njoj i s njom bude u duhu

potrebnih uvjerenja. Naime, prošlost je u svima nama i mi u njoj, svestrano i duboko, čak i onda kada bismo je htjeli odgurnuti i poći nekud mimo nje. Zapravo, poznato je da se ne može biti slobodan kada se živi pod teretom i sopstvene prošlosti drugih sa kojima se živjelo ili se danas živi. Stoga je dobro sjetiti se i one pesimistične sugestije Balda Emersona, koji u vezi sa zatočenošću prošlošću kaže: „Čovjek ne može slobodno raspolagati svojim danas, niti svome potomstvu može obećati sutra, jer su i danas i sutra založeni još juče”. Tu je i ona Marksova misao koja na paradigmatičan način izražava tjeskobu kada kaže: „Prošlost je mora koja pritiska mozak svakog novog naraštaja – sve prethodno i dobro i loše – unosi se u glave koje baštine novi naraštaji.”

Upravo stoga, želimo poslati poruku da bavljenje prošlošću u sadašnjim društvenim i političkim okolnostima može voditi većem razumijevanju i spoznaji onih mentalnih, moralnih, kulturoloških, političkih, konfesionalnih blokada koje sprečavaju slobodniji i puniji život svakog pojedinca. Uostalom, ovakve inicijative mogu pomoći mlađim naraštajima da spoznaju onu nit crnogorske prošlosti koja se uvijek provlačila kroz sve razorne unutrašnje i spoljopolitičke sukobe, a od koje nijesmo ni danas imuni. Možemo im poručiti da smo naslijedili prošlost kao teško pitanje. Od brojnih prošlosti i budućnosti Crne Gore čini se da je danas popularno govoriti o ekološkoj i turističkoj, ali se zaista ne mogu, iz edukativno-pedagoških razloga zaobići pitanja o latentnoj političkoj i etničkoj podijeljenosti koja je, nažalost, kulminirala u prelomnim događajima. Za svaki narod je njegova unutrašnja podijeljenost veliki teret, nerijetko i tragedija, a za male narode često i prijetnja opstanku. Činjenica je da su naša prošlost i savremenost opterećene podjelama koje su eskalirale tokom 20. vijeka: pravaši i klubaši, zelenaši i bjelaši, partizani i četnici, desni i lijevi, za i protiv Crne Gore itd.

Dobro bi bilo činjenično i temeljito pozabaviti se bilansom ovih podjela, kako bi se prevazišle ili potpunije objasnile u udžbenicima istorije. Naravno, da bi poučno za sve bilo pozabaviti se kulturnim, demografskim, ekonomskim, etničkim i moralnim bilansima, jer se upravo u sadržajima tih bilansa nalaze mogući odgovori za uvijek živu relaciju prošlost – sadašnjost.

Stoga i želimo i nastojimo da se sporovi o prošlosti vode izvan politike kako bi se poznate isključivosti napustile, a teška pitanja prošlosti prepuštala katedrama, akademijama, naučnim projektima i okruglim stolovima. Time bi baštinici različitih političkih, kulturnih i vjerskih tra-

dicija bili oslobođeni demagoških i propagandnih nadmetanja i spremni za prihvatanje temeljne vrijednosti savremenog društva. Vjerujemo da se tim putem mogu otklanjati mnoga tumačenja uzroka nedovršenog procesa državnopravne izgradnje i nacionalnog identiteta. Ovo utoliko prije što Crnu Goru danas u Evropi i u Ujedinjenim nacijama doživljavaju kao zemlju koja često i rado govori o svojoj prošlosti.

Bilo bi dobro da ovim povodom otvorimo i pitanje od kada i kako smo dio Evrope i zašto bi bilo logično da i sada budemo članica Evropske unije.

Teška, neproučena i nepoznata prošlost uvijek neizvjesna savremenost djeluju kao ograničavajući faktor svake modernizacije. Stoga je ona danas predmet interesovanja historičara i pedagoga, uključenih u vaspitni, obrazovni i naučni proces u školama, na fakultetima i naučnim ustanovama.

Na osnovu rezultata u izuzetno značajnim studijama brojnih autora koji sugerišu kooperaciju, a ne konfrontaciju, konstatuje se kao neophodno „onoliko socijalne istorije koliko je moguće i nužno, ali bez odricanja od sopstvene naklonosti kulturno-nacionalnoj interpretaciji”.

Uostalom, istorijska nauka odrekla bi se jednog od svojih osnovnih svojstava da istražuje, interpretira i objašnjava velike kontekste prošlosti s pogledom na sadašnjost i, naravno, na budućnost, uvijek sa uvjerenjem da saopštava interese koji vode saznanju kao putu odabiranja i odlučivanja.

II PROTIV PRISTRASNOSTI I PREDRASUDA U UDŽBENIČKOJ ISTORIJI

Zamislimo da sakupimo sve udžbenike istorije koji su u upotrebi u jednoj generaciji u osmogodišnjim školama ili gimnazijama.

Šta ćemo u njima naći?

Osim znanja o sopstvenoj savremenosti naći će se i saznanja o drugim narodima i državama, prepoznaćemo idejne, kulturne i konfesionalne norme određenog režima.

Udžbenici istorije po pravilu prenose globalno razumijevanje povijesti i norme suživota, odražavaju tradiciju i doprinose razvitku samopoštovanja svakog pojedinca. Nastoje objasniti naše korijene, mentalitete i tradiciju, da znamo gdje i zašto živimo i ko smo.

Možda je najvažnije odrediti kome su i sa kakvim ciljem udžbenici namijenjeni.

Ako su ciljevi razvijanje sposobnosti rasuđivanja, razumijevanja i prihvatanja saznanja sa kritičkim rasuđivanjem društvenih normi sopstvene prošlosti i savremenosti, onda je put ka drugim otvoren i dobrodošao.

Međutim, od pojave nacionalnih država u proteklom stoljeću na Balkanu i Evropi od ranije postalo je jasno da udžbenici istorije sadrže previše teksta kojim se glorifikuje sopstveni narod, nacija i država a potcjenjuju manjine i susjedne države. Kako po pravilu više od drugih udžbenici istorije prenose činjenice kojima se šire ideologije, slijede politički trendovi i opravdavaju povijesni legitimiteti, potreba za revizijom takvih udžbenika bila je i ostaje stalna obaveza upravo istoričara.

Dosadašnje analize komisija koje su imale međunarodni značaj i koje su se bavile uglavnom promocijom sadržaja od opšteprihvaćenih razumijevanja kada su u pitanju udžbenici istorije i geografije, upućuju na međusobno uvažavanje, poštovanje ljudskih prava i međukulturno razumijevanje.

S tim u vezi tokom proteklom vremena nastale su brojne praktične analize udžbenika sa metodološkim uputstvima koja određuju granice saglasnosti do kojih se može doći i oko kontroverznih pitanja.

Možemo reći da su skandinavske zemlje prve otpočele ovu zanimljivu priču time što je jedno udruženje (Foreningen Norden) uputilo poziv izdavačima školskih knjiga da provjere udžbenike i iz njih uklone negativno prikazivanje susjednih zemalja i naroda.

Od daleke 1925. godine Međunarodni komitet za intelektualnu saradnju predložio je da sve nacionalne komisije pokrenu komparativne analize i revidiraju tekstove koji sadrže predrasude i pogreške o drugima.

Mada je uprkos ovoj korisnoj inicijativi međunarodna napetost tokom 30-ih godina bila u stalnom porastu, 28 država potpisalo je Deklaraciju o reviziji školskih udžbenika 1937. godine. Akcenat o Deklaraciji stavljen je na razumijevanje povijesti drugih naroda, koliko god je moguće, uz naglašeno isticanje činjenica koje doprinose većoj uzajamnosti, povezanosti i međunarodnom razumijevanju drugih naroda i država.

U to vrijeme ukupne međunarodne okolnosti i suprotstavljeni politički modeli onemogućili su primjenu preporuka sadržanih u ovoj Deklaraciji. Drugi svjetski rat razorio je sve što je bilo postignuto u međuratnim godinama.

Ovom problematikom poslije rata pozabavio se Unesko razrađujući „Program za poboljšanje udžbenika i nastavnog materijala kao pomagala za postizanje međunarodnog razumijevanja”, objavljen 1949. godine. U njemu su prvi put napisani kriteriji za pisanje i reviziju udžbenika radi njihovog poboljšanja i većeg međunarodnog razumijevanja. Ipak, ovaj Uneskov „Pogled na svijet kroz udžbenike”, uprkos optimizmu koji je nesumnjivo imao, ostao je na nivou želja, jer su pitanja od nacionalnog značaja još bila daleko ispred opštih – međunarodnih.

Tokom 50-ih bio je naglašeniji multilateralni pristup zbog velikog broja bilateralnih projekata i susreta autora udžbenika i predstavnika prosvjetnih vlasti. Inicijativu su i dalje imali kreatori nacionalnih istorija koji su poručivali da svijet vidimo kroz prizmu prošlosti svojih naroda.

Vrijeme „hladnog rata”, doba rastućeg zida između razvijenog tzv. industrijaliziranog i nerazvijenog tzv. Trećeg svijeta, proteklo je u znaku uključivanja specijalizovanih ustanova uključenih u proučavanje novih ideja i metoda udžbeničke istorije. Glavni zadatak sastojao se u analiziranju sadržaja, otklanjanju faktografskih grešaka i uočljivih predrasuda, namjernih propusta i iznošenju preporuka i pozitivnih mišljenja o međusobnim odnosima. Naglašeno je pritom da se izdvoje teme oko kojih se može doći do zajedničkih interpretacija kao i teme koje je bolje ispustiti ili zaobići kada se o njima neće doći do saglašavanja. Tamo gdje nema konsenzusa, sadržaji se sažimaju na najbitnije podatke. Na taj način se izbjegava da učenik bude suočen s gradivom koje nužno zahtijeva njegova reagovanja što je tačno a što netačno.

Pokazalo se da je model konsenzusa ipak najbolji. Tako su SAD i Kanada sva moguća pitanja u vezi s političkom istorijom svele na kulturne veze i obostranu saradnju. I u špansko-portugalskim udžbenicima istorije sve je primjetnije prevladavanje „bijelih mrlja” iz prošlosti. Svjedoci smo i projekata o njemačko-poljskim preporukama za pisanje udžbenika od srednjeg vijeka do poslijeratnog razdoblja. Naravno da su u ovom i drugim slučajevima određena pitanja pomenuta diplomatskim rječnikom a neka su morala biti izostavljena.

U ovoj priči o udžbeničkoj istoriji poseban značaj, svakako, ima istočno-zapadni projekat u obliku studije SAD-a i SSSR-a realizovan između 1977. i 1989. godine.

Američki izvještaj o projektu pod nazivom „Školski udžbenici: oružje hladnog rata”, odražava dubinu ideološkog jaza između bipolarnog svijeta koji su predstavljale SAD i SSSR.

Nivo suprotstavljenih mišljenja podrazumijevao je brojne nedostatke u uzajamnom prikazivanju unutrašnjih stanja s mnoštvom propagandno-političkih procjena, obostrano neprihvatljivih.

Ipak, pomenuti izvještaji sadrže izjave o minimumu standarda postignutih tim povodom i opasku da će udžbenici i dalje biti pisani „iz perspektive svakog sistema društva posebno”.

U ovome se otišlo najdalje pisanjem zajedničkog udžbenika istorije od strane kompetentnih komisija i autora iz Njemačke i Francuske. S obzirom na obostrano teško i negativno iskustvo ova dva najbrojnija evropska naroda, stvaraju se sve bolje perspektive za udžbeničku istoriju evropskih naroda i država sa sve većim stepenom međusobnog razumijevanja.

Na osnovu komparativnog proučavanja sadržaja udžbenika država članica Evropske unije, stiče se utisak podsticajnog djelovanja radi šire razmjene udžbenika, posebno istorije i geografije. Njihovom revizijom otvara se prostor da budu vjerodostojni, uravnoteženi, bez predrasuda i osavremenjeni tako da podstiču međusobno upoznavanje i razumijevanje između različitih nacija.

Kako vrednovanje svjetskih problema u udžbenicima predstavlja sve veću potrebu usaglašavanja regionalnog s globalnim, dosadašnji rezultati Georg Ekart Instituta pod okriljem Uneskoa i aktivnosti Vijeća Evrope, daju dragocjene doprinose publikacijama koje sadrže brojna uputstva i preporuke. Tako publikacija Vijeća Evrope „Protiv pristrasnosti i predrasuda” programski je dokument koji sadrži preporuke evropskih konferencija na kojima se razgovaralo o udžbeničkoj istoriji u cilju preoblikovanja i redefinisiranja sadržaja udžbenika nakon rušenja socijalističkog projekta i bipolarnog sistema. Sve relevantniji sadržaji brošura Savjeta Evrope idu pravcem koji, makar u još veoma ograničenom dosegu, otvaraju puteve službenim smjernicama i nastavnoj praksi koja, kako uočavamo, postupno lomi animozitete, prolazeći kroz razdoblje tranzicije.

U periodu nakon Hladnog rata, međunarodna proučavanja udžbenika dobijaju sve veći značaj time što moraju odgovoriti izazovima koji se stvaraju u brojnim zemljama Istočne Evrope, Balkana, Azije i Afrike tokom prihvatanja demokratskih tradicija, međusobnog uvažavanja, većeg razumijevanja i prevazilaženja predrasuda.

I za zemlje sa dugotrajnim demokratskim tradicijama ovo je vrijeme preispitivanja starih modela, pogleda i suočavanja sa novim pravi-

lima ponašanja i djelovanja. Ovo utoliko prije što se javljaju novi oblici agresivnog nacionalizma, netrpeljivosti, ksenofobije i šovinizma kojima je bremenita naša savremenost.

Na pitanje šta možemo poručiti u vezi sa perspektivama udžbeničke istorije, kako bismo izbjegli pomenute i druge teškoće, mogući odgovor je u traganju za adekvatnim sadržajima prihvatljivim onako kako je naglašeno u Uneskovoj Deklaraciji i Cjelovitom okviru djelovanja i obrazovanja za mir, ljudska prava i demokratiju iz 1995. godine.

Prema tome, udžbenici istorije treba da nude tolerantne, različite poglede na određene pojave, zbivanja, događanja i procese iz nacionalne i opšte istorije s porukama koje korespondiraju kroz sadržaje zasnovane na naučnim saznanjima.

Kako u većini slučajeva ovog zahtjevnog posla u vezi s pisanjem udžbenika istorije, uprkos stvorenih institucionalnih mogućnosti, ostaje prostor brojnih kontroverzi u domenu nacionalnih interesa, najveći učinak može se očekivati od tima sastavljenog od istraživača, nastavnika, autora i državnih činovnika.

Uvijek je bio dug i složen put od činjenica do interpretacije. Ako se žele ispuniti bar neki od uslova bez kojih svaki udžbenik podliježe ranijoj ili kasnijoj reviziji, dopuni i sadržinskoj potpunosti i podobnosti, tek smo na putu kojim se rjeđe ide. A da i nije ovoliko potreba o kojima je bilo riječi, greške u podacima, interpretacijama i netolerantnosti u udžbenicima nacionalne istorije, traže neodložnu provjeru i redefinisane.

Nažalost, najbolji primjer danas su udžbenici istorije nastali nakon rušenja i razbijanja Jugoslavije u redakcijama školskih programa i izdavačkim kućama država nastalih na jugoslovenskom prostoru u posljednjoj deceniji 20. i prvoj deceniji 21. vijeka.

*

Kako živimo u vrijeme kada politička ideja Evrope postaje integracijska osa savremenosti, pitanje udžbeničke istorije, njenog stvaranja i korišćenja u vaspitno-obrazovne svrhe ostaje neophodna potreba. Istorijaska nauka imala je i imaće veoma važnu ulogu u formiranju i očuvanju svih identiteta. Stoga je u novim nastavnim programima istorije potrebno stalno ujednačavati osjećaj za ono što može biti zajedničko u sferi kulture, političkih, vjerskih i socijalnih tradicija. Na taj način bi se u savremenosti išlo ka zadatom cilju sa definisanjem čitavog niza veoma kon-

troverznih i osjetljivih pitanja koja su prošli vijekovi ostavili: ratna satiranja, nametanja političkih režima, etnička čišćenja, vjerski ratovi, ratni zločini, pogromi, građanski ratovi, prisilne deportacije, pitanje izbjeglica, kršenje ljudskih prava, kršenje međunarodnih sporazuma itd. Kako ne postoji šablon za dobru nastavu, kao ni standardi za pisanje udžbenika, to navedene i druge kontroverze ostaju predmet poštovanja specifičnosti u nastavi i udžbenicima čiji će autori imati sve više senzibiliteta za poštovanje usvojenog principa o zajedničkom prevazilaženju prošlosti kao uvijek teškog pitanja.

